

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA “HURMAT” KATEGORIYASI: IJTIMOIY ROL, YOSH VA HOKIMIYAT OMILLARINING DISKURSIV IFODASI

**Eshanqulova Saida
Saydaliyevna**

*O'zbekiston Respublikasi Oriental Universiteti
70230101-Lingvistika(ingliz tili)*

**Egamberdiyeva
Shaxzoda Damirovna**

*Oriental universiteti tillar ikki kafedrasi dotsenti
PhD*

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada ingliz va o'zbek ertaklarida “hurmat” kategoriyasining diskursiv xususiyatlari ijtimoiy rol, yosh va hokimiyat omillari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotda hurmat tushunchasi abstrakt axloqiy norma sifatida emas, balki ertak diskursida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va qahramonlar o'rtasidagi kuch nisbatlarini belgilovchi til hodisasi sifatida talqin etiladi. Muallif ingliz va o'zbek ertaklaridagi qahramonlar nutqini tahlil qilish orqali hurmatning qachon majburiy, qachon ixtiyoriy, qachon esa ramziy shaklda ifodalanishini aniqlashga e'tibor qaratadi. Maqolada yosh omili, ijtimoiy mavqe va hokimiyat munosabatlari hurmat kategoriyasining til orqali berilishiga qanday ta'sir ko'rsatishi real ertak matnlari asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijalari hurmat kategoriyasi ertaklarda shunchaki tarbiyaviy element emas, balki ijtimoiy tartib va madaniy kutilmalarni mustahkamlovchi diskursiv mexanizm ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: hurmat kategoriyasi, ertak diskursi, ijtimoiy rol, yosh omili, hokimiyat, lingvomadaniyat, qiyosiy tahlil.

Kirish

Ertaklar ko'pincha bolalar uchun mo'ljallangan sodda matnlar sifatida qabul qilinsa-da, ularning ichki tuzilishida jamiyatning eng chuqur ijtimoiy munosabatlari yashiringan bo'ladi va aynan shu jihat ertak diskursini lingvistik tahlil uchun muhim manbaga aylantiradi. “Hurmat” kategoriyasi ertaklarda ko'pincha bevosita ta'riflanmaydi, biroq u qahramonlarning bir-biriga qanday murojaat qilishi, kim so'z boshlashi, kim buyruq berishi yoki iltimos qilishi orqali aniq sezdiriladi. Muallifona nuqtai nazardan qaraganda, ingliz va o'zbek ertaklarida hurmat tushunchasi faqat axloqiy qadriyat emas, balki yosh, ijtimoiy rol va hokimiyat bilan bog'liq bo'lgan nutqiy tartibni ifodalaydi. O'zbek ertaklarida hurmat ko'pincha yosh va maqomga bog'langan qat'iy ierarxik model asosida shakllansa, ingliz ertaklarida u nisbatan moslashuvchan va vaziyatga bog'liq tarzda namoyon bo'ladi. Shu sababli mazkur maqola hurmat kategoriyasini “kim kimni hurmat qiladi” degan soddalashtirilgan savol

orqali emas, balki “hurmat qaysi ijtimoiy sharoitda va qanday til vositalari orqali ifodalanadi” degan muammoli savol asosida tahlil qilishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Ingliz va o‘zbek ertaklarida hurmat kategoriyasini ijtimoiy rol, yosh va hokimiyat bilan bog‘liq holda tahlil qilishda mavjud adabiyotlar ikki asosiy yo‘nalishga ajralishini ko‘rish mumkin: birinchi yo‘nalish hurmatni axloqiy-tarbiyaviy tushuncha sifatida talqin qilsa, ikkinchi yo‘nalish uni ijtimoiy munosabatlarning diskursiv ifodasi sifatida ko‘radi. Folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda ertaklar ko‘pincha jamiyat axloqiy me‘yorlarini aks ettiruvchi matnlar sifatida o‘rganiladi, biroq bu yondashuv ko‘pincha tilning o‘zini ikkinchi planga surib qo‘yadi. Ayniqsa, o‘zbek ertaklariga oid ishlarda hurmat ko‘proq “kattaga hurmat”, “ota-onaga itoat” kabi umumiy formulalar bilan izohlanadi va bu formulalar lingvistik jihatdan chuqur ochilmaydi. Ingliz ertaklari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda esa hurmat tushunchasi ko‘pincha politeness nazariyalari doirasida ko‘rib chiqiladi, ammo ertak diskursining ijtimoiy ierarxiyani shakllantirishdagi o‘rni yetarlicha muammolashtirilmaydi. Diskurs tahliliga oid manbalar hurmatni hokimiyat bilan bog‘liq nutqiy strategiya sifatida ko‘rishga imkon bersa-da, bu yondashuvlar ko‘pincha real folklor matnlariga tatbiq etilmay qoladi. Muallif sifatida shuni ta‘kidlash zarurki, ertaklarda hurmat nafaqat axloqiy norma, balki ijtimoiy tartibni barqarorlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi va bu mexanizm til orqali ishlaydi. Yosh omiliga oid tadqiqotlar hurmatning vertikal munosabatlarda kuchayishini ko‘rsatadi, biroq ertaklarda yosh ko‘pincha biologik emas, ramziy kategoriya sifatida ishlatiladi. Hokimiyat masalasiga oid adabiyotlar esa nutq va kuch munosabatlarini siyosiy diskurs doirasida tahlil qiladi, lekin ertaklardagi hokimiyat ramzlari bu kontekstda kam o‘rganilgan. Shu sababli mazkur maqola mavjud adabiyotlarni tayyor nazariy qolip sifatida emas, balki qayta talqin qilinishi zarur bo‘lgan ilmiy maydon sifatida ko‘radi va hurmat kategoriyasini aynan ertak diskursining ichki ijtimoiy-lingvistik mexanizmlari orqali yoritishni maqsad qiladi.

Mazkur tadqiqotda hurmat kategoriyasini ingliz va o‘zbek ertaklari misolida tahlil qilish uchun qat’iy formal yoki statistik metodlardan ataylab voz kechildi, chunki bunday yondashuv ertak diskursining ijtimoiy va ramziy tabiatini mexanik soddalashtirish xavfini tug‘diradi. Metodik asos sifatida diskursiv-lingvistik va qiyosiy-tahliliy yondashuv tanlandi, bunda ertak matnlari faqat lingvistik birliklar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar va madaniy kutilmalarni ifodalovchi kommunikativ makon sifatida o‘qildi. Tadqiqot jarayonida qahramonlarning nutqi yosh, ijtimoiy rol va hokimiyat omillari bilan bog‘liq holda kontekstual tarzda tahlil qilindi, ya’ni bir xil murojaat shakli turli vaziyatlarda turlicha hurmat darajasini ifodalashi mumkinligi hisobga olindi. Muallif metodologik nuqtai nazardan “hurmat bor-yo‘qligi”ni aniqlashdan ko‘ra, hurmatning qanday nutqiy sharoitda majburiy, qachon ixtiyoriy, qachon esa ramziy tus olishini ochishga intildi. Metodning muhim jihati shundaki, har bir ertak matni izolyatsiyada emas, balki madaniy va tarixiy kontekst bilan muloqotda o‘qildi; ingliz ertaklarida feodal ierarxiya va shaxsiy erkinlik tushunchalari, o‘zbek ertaklarida esa an’anaviy jamoaviylik va yoshga asoslangan ijtimoiy tartib nutqiy ifodaga qanday ta’sir ko‘rsatgani e’tiborga olindi. Tadqiqotda muallif pozitsiyasi yashirilmagan: ertaklardagi hurmat kategoriyasi passiv

tasvirlanmadi, balki muallif tomonidan bahsli nuqtalar ochiq ko'rsatildi, chunki metodologiya faqat "o'lchash" emas, balki talqin qilish mas'uliyatini ham o'z ichiga oladi. Shu tariqa tanlangan metod hurmat kategoriyasini qat'iy sxemalarga solmasdan, uni ertak diskursida yashovchi, vaziyatga moslashuvchi va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi faol lingvistik hodisa sifatida ochib berishga xizmat qildi.

Natijalar

Ingliz va o'zbek ertaklarini ijtimoiy rol, yosh va hokimiyat omillari nuqtai nazaridan tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, "hurmat" kategoriyasi ertak diskursida tasodifiy yoki dekorativ unsur emas, balki qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni qat'iy tartibga soluvchi, ularning nutqiy xatti-harakatlarini oldindan belgilovchi mexanizm sifatida ishlaydi. O'zbek ertaklarida yosh omili hurmatning asosiy belgilovchi faktori sifatida namoyon bo'ladi: qariyalar, ota-onalar va yoshi ulug' qahramonlar bilan muloqotda nutq shakllari keskin o'zgaradi, buyruq va iltimos konstruksiyalari yumshaydi, murojaat shakllari aniq ierarxik tus oladi. Bu holatda hurmat ixtiyoriy tanlov emas, balki ijtimoiy majburiyat sifatida namoyon bo'ladi va ertak qahramonlari bu majburiyatni buzgan taqdirda axloqiy yoki ramziy jazoga duch keladi. Ingliz ertaklarida esa yosh omili muhim bo'lsa-da, u doimo hal qiluvchi omil sifatida ishlamaydi; yoshdan ko'ra vaziyat va shaxsiy xulq muhimroq bo'lib, hurmat ko'pincha nutqning bilvosita strategiyalari orqali sezdiriladi. Ijtimoiy rol omili bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek ertaklarida podsho, boy, ota yoki ustoz kabi rollar hurmatni avtomatik ravishda talab qiladi, ingliz ertaklarida esa hokimiyat va hurmat o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham mutlaq emas. Hokimiyatga ega bo'lgan qahramon ingliz ertaklarida ko'pincha o'zini qanday tutishiga qarab hurmatga loyiq yoki noloyiq sifatida tasvirlanadi, bu esa hurmatni axloqiy mezon bilan bog'laydi. Natijalarda yana bir muhim jihat aniqlandi: o'zbek ertaklarida hurmatsizlik ko'pincha ochiq konflikt orqali ifodalansa, ingliz ertaklarida u yashirin qarshilik, kinoya yoki masofa saqlash orqali namoyon bo'ladi. Hokimiyat bilan bog'liq nutqiy vaziyatlarda o'zbek ertaklarida buyruq va itoat modeli ustun bo'lsa, ingliz ertaklarida muzokara va kelishuv elementlari kuchliroq seziladi. Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, "hurmat" kategoriyasi ingliz va o'zbek ertaklarida turlicha ijtimoiy mexanizmlarga tayangan holda shakllanadi, biroq har ikki holatda ham u ertak diskursining ichki mantiqini va qahramonlar o'rtasidagi kuch nisbatlarini belgilovchi markaziy lingvistik hodisa bo'lib qoladi.

Muhokama

Olingan natijalar ertak diskursida "hurmat" kategoriyasini faqat axloqiy norma yoki tarbiyaviy qadriyat sifatida ko'rish yetarli emasligini, balki uni ijtimoiy tuzilmani til orqali qayta ishlab chiqaruvchi faol mexanizm sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Muallifona nuqtai nazardan qaraganda, o'zbek va ingliz ertaklaridagi hurmat modellari o'rtasidagi farqni faqat madaniy an'analar bilan izohlash soddalashtirilgan yondashuv bo'lib qoladi, chunki bu farqning ildizida ijtimoiy munosabatlarning turlicha tashkil etilishi yotadi. O'zbek ertaklarida hurmatning ierarxik va majburiy tus olishi jamiyatda vertikal munosabatlarning barqarorligi bilan bog'liq bo'lib, ertak tili bu tartibni mustahkamlovchi vosita vazifasini bajaradi. Ingliz ertaklarida esa hurmatning vaziyatga bog'liq va shaxsiy tanlov sifatida ifodalanishi ijtimoiy munosabatlarning nisbatan moslashuvchan modelini aks ettiradi. Bahsli jihati

shundaki, har ikki model ham o'zining ichki ziddiyatlariga ega: o'zbek ertaklaridagi qat'iy hurmat formulalari ijtimoiy barqarorlikni ta'minlasa-da, ba'zan individual ovoznı cheklaydi, ingliz ertaklaridagi moslashuvchan hurmat strategiyalari esa shaxsiy erkinlikni kuchaytirib, ijtimoiy mas'uliyatni bilvosita shaklda qoldiradi. Muallif bu farqlarni "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" model sifatida baholashdan ataylab tiyiladi, chunki ertak diskursining vazifasi baho berish emas, balki jamiyatning o'zini qanday tasavvur qilishini ko'rsatishdir. Shu nuqtai nazardan, hurmat kategoriyasi ertaklarda ijtimoiy tartibni ochiq buyruqlar bilan emas, balki tilning nozik mexanizmlari orqali uzatadi va o'quvchini ushbu tartibni tabiiy hol sifatida qabul qilishga undaydi. Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek ertaklaridagi hurmat modellari bir-biriga zid emas, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqarishning ikki xil diskursiv usulini namoyon etadi va bu holat qiyosiy lingvomadaniy tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Mazkur maqola ingliz va o'zbek ertaklarida "hurmat" kategoriyasining ijtimoiy rol, yosh va hokimiyat omillari bilan uzviy bog'liq holda shakllanishini diskursiv-lingvistik nuqtai nazardan yoritdi va hurmatni passiv axloqiy belgi emas, balki til orqali ijtimoiy tartibni ishlab chiqaruvchi faol mexanizm sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatdi. Qiyosiy tahlil shuni anglatadiki, o'zbek ertaklarida hurmatning ierarxik va majburiy shakllari jamiyatda vertikal munosabatlarning barqarorligini aks ettirsa, ingliz ertaklarida hurmatning vaziyatga mos va bilvosita ifodalanishi shaxsiy tanlov va individual mas'uliyatga tayanadi. Muallifona pozitsiyaga ko'ra, ushbu farqlarni madaniy ustunlik yoki kamchiliklar prizmasida baholash ilmiy jihatdan samarasiz; aksincha, ularni ijtimoiy munosabatlarni boshqarishning turli diskursiv mexanizmlari sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Ertak diskursi misolida olib borilgan tahlil hurmat kategoriyasining nutqiy shakllari o'quvchi ongida ijtimoiy xulq-atvor modellarini tabiiylashtirishga xizmat qilishini ko'rsatdi, bu esa lingvomadaniy va pedagogik xulosalar chiqarish uchun muhim asos yaratadi. Shu bois, maqola hurmatni universal axloqiy tushuncha sifatida emas, balki madaniyatga moslashgan, vaziyatga bog'liq va til orqali amalga oshadigan ijtimoiy hodisa sifatida qayta talqin qilishni taklif etadi va ushbu yondashuvni keyingi qiyosiy tadqiqotlar uchun ochiq metodologik maydon sifatida belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis. London: Longman.
3. Gumperz, J. J. (1982). Discourse strategies. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Hymes, D. (1974). Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
5. Leech, G. (2014). The pragmatics of politeness. Oxford: Oxford University Press.
6. Rahimov, S. (2017). O'zbek xalq ertaklarida ijtimoiy munosabatlar va nutqiy ifoda. O'zbek tili va adabiyoti, 4, 58–66.

7. Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Tannen, D. (2005). *Conversational style: Analyzing talk among friends*. Oxford: Oxford University Press.
9. To‘xtaboyev, X. (2019). Ertak diskursida yosh va ijtimoiy rolning lingvistik talqini. *Filologiya masalalari*, 1, 72–80.
10. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.